

Az objektum-szubjektum dialektikájának materialista felfogásához

I.

A klasszikusok helyes értelmezéséhez

(Hozzászólás Vajda Mihály Objektív természetkép és társadalmi praxis c. cikkéhez)¹

Cikke első fejezetében véleményünk szerint helyesen állapítja meg Vajda Mihály, hogy „A praxis — a marxista filozófia centrális kategóriája.”² Továbbá abban is csak egyetérthetünk vele, hogy a 11. Feuerbach tézis („A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; de a feladat az, hogy megváltoztassuk”³) megértésének és helyes felfogásának a kulcsa az első tézisben van („Minden eddigi materializmusnak (Feuerbach materializmusát is beleszámítva) az a fő fogyatékosága, hogy a tárgyat, a valóságot, érzékiséget *csak* (kiemelés — V. A.) az objektum vagy a szemlélet formájában fogja fel; nem pedig mint emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot, nem szubjektívan.”)⁴ S azt is el kell fogadni, hogy itt az objektum-szubjektum dialektikájáról van szó, azaz, egy régebbi írásom⁵ megfogalmazása szerint, az anyag-tudat ellentét dialektikájáról, egységének viszonylagosságáról. Ezek a problémák szerintem is rendkívül fontosak a marxista filozófia helyes értelmezéséhez s hatékonysága növeléséhez, vagy, ahogy Vajda a későbbiekben fogalmaz, a sztálini torzítások⁶ teljes leküzdéséhez. Éppen a probléma fontossága indokolja, hogy a szóban forgó cikk fejtegetéseiben meglevő hibákat, torzításokat helyreigazítsuk. Véleményünk szerint a legfőbb hiba már az indításánál becsúszott, mégpedig abban, hogy Vajda szerint az első Feuerbach-tézisben „... Marx a valóságosat nem objektumnak fogja fel, hanem gyakorlatnak, emberi, érzéki tevékenységnek, szubjektívan, azaz a valóságosan számára az objektum és a szubjektum egymástól elválaszthatatlanul és azonosként jelennek meg...”⁷ A hiba a „csak” szócska jelentésének elhanyagolásában van — ti. az első Feuerbach-tézisben Marx azt állítja, hogy hiba a valóságot *csak* az objektum vagy a szemlélet formájában felfogni —, s véleményünk szerint ez az interpretálás már *elvi* torzítást jelent: mintha Marx a *Tézisekben* megtagadná a materializmust általában. Az kétségtelen, hogy Marx itt nem emeli ki minden materializmus alapvető tételét, azt, hogy az objektum-szubjektum vagy anyag-tudat viszonyában az objektum, az anyag, a szubjektumtól, a tudattól függetlenül létező az elsődleges. Ezt azonban meg lehet érteni, ha Lenin figyelmeztetését figyelembe vesszük: „Marx és Engels filozófiája Feuerbachéból sarjadt ki, s a kontárok

¹ Magyar Filozófiai Szemle 1967/2. sz.

² Uo. 317. o.

³ Marx—Engels Vél. Műv. II. Kossuth, 1963. 367. o.

⁴ Uo. 365. o.

⁵ Vinnai András: *A marxista anyagfogalom sokoldalú kidolgozása érdekében. Magyar Filozófiai Szemle 1966/3. sz.*

⁶ Vajda Mihály: *id. cikk 319. o.*

⁷ Uo. 317. o.

ellen folytatott harcban érett meg, természetes tehát, hogy mindketten a materializmus filozófiájának betetőzésére, vagyis nem a materialista ismeretelméletre, hanem a materialista történelemfelfogásra fordították legfőbb figyelmüket. Ezért Marx és Engels műveikben inkább hangsúlyozták a *dialektikus* materializmust, inkább küzdöttek a *történelmi* materializmusért, mint a történelmi *materializmusért*.⁸ Azaz, rövidebben fogalmazva: fő figyelmüket inkább a dialektikára, mint a materializmusra fordították.

Lehetetlen, hogy Vajda Mihály, aki érezhetően nagy marxista műveltséggel bíró filozófus, ne fordított volna erre kellő figyelmet; vagy csak egyszerűen az nem tűnt volna fel neki, hogy az objektum és szubjektum „elválaszthatatlanságáról” szóló elképzeléseket Lenin milyen élesen bírálta, s hogy ez a modern szubjektív idealisták kedvenc felfogása? Elfelejtette volna a *Materializmus és empiriokriticizmus* szellemét, mondanivalóját?

Sajnos, meg kell állapítanunk, hogy ebben az esetben ez történt, s talán nem járunk messze az igazságtól, ha ennek okát abban véljük felfedezni, hogy Vajdára erősen, szinte bénítólag hatott az anyag fogalmának ún. ontológiai „további fejlesztése”. Ezt annál is inkább feltehetjük, mert, ahogy idézett cikkünkben már kimutattuk, az ún. ontológiai felfogás legfőbb hibája, hogy eklektikusan, szubjektivistán módon kiiktatja az anyag-tudat viszonyából az ellentétet, hogy a filozófia alapvető kérdését, „dualizmusnak” tartva, ki akarja iktatni a marxista filozófiából. Nos, Vajda ugyanezt teszi, amikor a gyakorlat, az objektum-szubjektum dialektikájának marxi felfogását egy kis átértékeléssel szembeállítja a tudomány materialista szemléletével. Itt feltétlenül utalnunk kell arra, hogy Marx álláspontja „a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogja fel”;⁹ s még számos helyet idézhetnénk, ahol világosan kiderül, hogy Marx és Engels filozófiája nem áll szemben a materialista tudomány szemlélettel, hanem a további fejlesztése, pontosabban: egyoldalúságának leküzdése. Erre a tényre kacskaringós gondolatmenet után maga Vajda elvtárs is rámutat, amikor azt írja: „A dialektikus és történelmi materializmus szerves egységet alkot, *társadalomfilozófia* és egyben a *nem fetisisztikus társadalomtudomány* megalapozásának egyedüli lehetősége, amely teljes összhangban van a természettudomány dezantropomorf, objektív természetképével.”¹⁰

Persze ezzel a gondolatmenettel sem lehet mindenben egyetérteni. Pl. azzal sem, hogy a marxi filozófia csupán társadalomfilozófia, bár véleményünk szerint szükséges többször is (oktatásban, propagandában) aláhúzni, hogy a dialektikus és történelmi materializmus társadalomfilozófia is. Sőt forradalmi lényege is elsősorban a történelem, a társadalom *tudományos* (nem egyoldalú) felfogásában rejlik.

Abban is igazat kell adni Vajdának, hogy a marxista filozófiában a praxis elsősorban s lényegileg társadalmi, nem pedig az egyes elszigetelt egyén gyakorlatát jelenti. S továbbá, a helytelen kiindulás ellenére, helyesen húzza alá, hogy a természet az ember számára 'magáért valóan' valóban semmi. A természet valóban csak a praxisban, tevékenységben adott a számunkra.”¹¹

⁸ Lenin: *Materializmus és empiriokriticizmus. Összes Művei* 18. köt. Kossuth, 1964. 309–310. o.

⁹ Marx: *A tőke. MEM* 23. köt. Bp. 1967. 9. o.

¹⁰ Vajda M.: *id. cikk* 325. o.

¹¹ *Uo.* 321. o.

Engels sokkal bővebben, határozottabban fogalmaz: „Mind a természettudomány, mind a filozófia eddig egészen elhanyagolta az ember tevékenységének befolyását gondolkodására; csak természetet egyfelől, gondolatot másfelől ismernek. De éppen a természetnek az ember által való megváltoztatása, nem egymagában a természet mint olyan az emberi gondolkodás leglényegesebb és legközelebbi alapzata . . .”¹² S ezek után, elutasítva a marxista filozófiának csak a társadalomra való korlátozását, azt hisszük, Vajda is egyetért azzal, hogy a vitatott első Feuerbach-tézis nemcsak a társadalomra vonatkozik, hanem általános filozófiai tartalommal is bír. A szemléleti materializmus túlhaladását jelenti az ismeretelméletben is, annak a szemléleti materializmusnak a túlhaladását, „amely az érzékiséget nem gyakorlati tevékenységnek érti meg”,¹³ s amelyről elmondhatjuk; a legtöbb, amire képes, hogy az egyes egyének szemléletét adja a polgári társadalomban, amelyben kialakul a szellemi és fizikai munka ellentéte s a fizikai tevékenység lebecsülése.

A szemléleti materializmus kialakulásában, tehát annak a szemléletnek a kialakulásában, amelyben csak természetet ismernek egyfelől s gondolatot másfelől, szerepet játszottak bizonyos tudománytörténeti szituációk is, amelyek azóta — egyebek között a modern fizikában is — már lényegesen megváltoztak. Ezt a mérés és a fizikai elmélet viszonyának problémája kapcsán kívánjuk megmutatni.¹⁴

II.

Mérés és természettudományos világkép

A műszerek alkalmazása, a mérés a fizikai világ tudományos megismerésében alapvető jelentőségű. Ez azzal függ össze, hogy a világ jelenségei anyagi módon hatnak ránk, s ezeket a hatásokat az ember csak anyagi módon foghatja fel, az érzékszervei segítségével. Érzékszerveink jelentik tehát az egyedüli kapukat, amelyeken keresztül a világot megismerhetjük. A műszerek alapvető jelentősége egyrészt abban van, hogy mérhetetlenül kibővítik az ember számára felfogható anyagi hatások körét, és ugyanakkor lehetővé teszik

¹² Engels: *A természet dialektikája*. MEM 20. köt. Bp. 1963. 504. o.

¹³ Marx—Engels: *Vál. Műv.* 367. o.

¹⁴ E változás lényege az, hogy a modern fizikai megismerés alapján kényszerűen szakítanunk kellett egyrészt azzal a felfogással, mely a megismerő szubjektumot és a megismerendő objektumot (a fizikai jelenségeket) mereven elhatárolja egymástól, másrészt azzal a felfogással, mely a megismerést csupán *passzív* információszerzésnek fogja fel. A mikrofizikai megismerés során ugyanis az ember — megismerő eszközei, a műszerek révén — *aktív* kölcsönhatásba lép a megismerendő objektumokkal, s így a kialakuló „világkép” is elválaszthatatlanul összekapcsolódik a (megismerő) emberi *tevékenységgel*, magán viseli ennek jellegzetességeit is. Ez pedig azt jelenti, hogy a *mai* materialista (természet-) tudomány szemlélet — bár változatlanul megőrzött bizonyos dezentropocentrikus jellegét — nagyon is tudatában van az emberi tevékenységnek a természet megismerésében (elsajátításában) játszott szerepével, amelyet Lenin a *Filozófiai Füzetek*ben így jellemezett: „Az ember tevékenysége, aki objektív képet alkotott magának a világról, megváltoztatja a külső valóságot, megszünteti annak meghatározottságát (= megváltoztatja egyik vagy másik oldalát, minőségét) s ily módon megfosztja a látszat, a külsőlegesség és semmisség vonásaitól, magán- és magáért-valóvá (= objektíve igazzá) teszi.” (Lenin *Összes Művei* 38. köt. Bp. 1964. 202—203. o.) Az emberi tevékenység a megismerés folyamataiban tehát, bár megváltoztatja az objektív valóságot, de éppen ezen keresztül jut el a szubjektum az objektivitáshoz.

a regisztrálásuk irányítását, rendszerezését. Másrészt abban, hogy — mivel az ember nemcsak felfogja a hatásokat, de maga is anyagi hatásokat idéz elő — lehetővé teszi ezen anyagi hatások tudatos kiszélesítését.

A műszerek, a mérés technika nagymérvű tökéletesedése a fizika fejlődésében, a kvantummechanika kialakulásában és fejlődésében is alapvető a jelentőségük. Az előbbi szempontból, bár fejlettségük igen különböző, lényegében ugyanazt a szerepet töltik be a kvantummechanikában, mint a klasszikus fizikában. Lényegesen különböző szerepet játszanak azonban a mérőműszerek és a mérés a mikrofizikai és a makrofizikai objektumok, azaz a kvantumelmélet és a klasszikus fizika törvényszerűségeinek *leírásában*. Míg a klasszikus törvényszerűségek megfogalmazásánál eltekinthetünk attól, hogy milyen módon mérünk, addig a kvantummechanika elméletének lényegi oldala a mérési folyamat figyelembe vétele.

A kvantummechanika különböző interpretációi, bár a mérés szerepét a kvantumelméletben különbözőképpen magyarázzák, de általában elismerik döntő jelentőségét. V. A. Fok ezt úgy fejezi ki, hogy „a viszonylagosság egy új elemét kell bevinni a leírásba — a megfigyelési eszközökhöz való viszonylagosságot”.¹⁵ D. I. Blohincev pedig a következőképpen fogalmaz: „A kvantum sokaságok állapotváltozó rendszerei tehát függenek attól, hogy milyen méréssel határozzuk meg őket.”¹⁶ Ez logikusan következik a kvantummechanika matematikai-fizikai apparátusának elismeréséből. A matematikai-fizikai apparátus a mikrofizikai jelenségek makroszkopikus módszerekkel való megfigyelésének egyértelmű és magasfokú absztrakt leírása, ezt a tapasztalatok s főleg bámulatosan széles körű előrelátás sokszorosan igazolták. A különböző fizikai magyarázatok helyességének tehát egyik kritériuma, hogy tartalmazza az apparátus eredményét, így a mérési folyamat sajátos szerepét is.

A mérés különleges szerepe a kvantumelméletben abból következik, hogy a matematikai-fizikai apparátus a mikrofizikai állapotváltozás két alapvetően különböző típusát különbözteti meg. Az egyik az ún. Schrödinger-folyamat, amely a mikrofizikai objektumok spontán (makrofizikai módszerekkel nem mért), időben folyamatos, a Schrödinger-egyenlet által meghatározott állapotváltozása. A másik a mért, a tapasztalt állapotváltozás, amely ugrásszerűen, pillanatszerűen következik be. A mérési folyamat eredményeként az objektum állapota általában pillanatszerűen megváltozik, a mérési aktusra jellemző sajátállapotba ugrik. (Hullámcsomag-redukció, tiszta állapot keverékbe való átmenete.)¹⁷ Ezzel szemben a klasszikus fizika nem tesz különbséget a spontán és a mérés hatására kialakult állapotváltozás között. Egyrészt ugyanis az állapot mérés által történő megváltoztatásának időbeli lefolyását a törvényszerűségek *ugyanazon* rendszere szabályozza, mint általában a spontán folyamatokét, s így a spontán állapotváltozás mérés által történő megváltoztatása kiszámítható, másrészt — a klasszikus fizika területén — a szóban forgó állapotváltozás, az intenzitását tekintve, elhanyagolható. Így a mérési behatástól mentes állapotok értékei, a mérési hibahatárokon belül, azonosak lesznek a mért értékekkel. A klasszikus fizika elméleti rendszerében tehát a

¹⁵ V. A. Fok: *A kvantummechanika interpretációjáról. A modern természettudományok filozófiai problémái*. Akadémiai Kiadó, 1962. 272. o.

¹⁶ D. I. Blohincev: *A kvantummechanika klasszikusai*. Tankönyvkiadó, 1952. 66. o.

¹⁷ Lásd: Fényes Imre: *Okság és véletlenség a modern fizikában. Valóság* 1961/2. sz. 109. o.

mérés *regisztráló* szerepe dominál, és általában elhanyagolható a mérési aktus aktív hatása. A megismerési folyamatnak ez a sajátossága lehetővé teszi, hogy a mérések alapvető szerepét elismerve is olyan felfogás jöjjön létre, amely a megismerés lényegének a passzív reprodukálást tartja. A megismerési folyamat szemléleti jellegű felfogása az emberhez valóban méltó magatartásnak csupán az elméleti magatartást tartja, és lebecsüli a megismerés folyamatában az ember anyagi-tárgyi tevékenységét, amellyel megváltoztatja a világot. A megismerés passzív, szemléleti jellegű felfogása számára a mérési folyamat sajátos elméleti szerepe a klasszikus fizikában csak az ismeretelméleti lehetőséget teremt meg, valóságossá ezt a felfogást az osztálytársadalmak ellentétei, elsősorban a fizikai és szellemi munka antagonizmusa változtatja, rögzíti. A kapitalizmusnak arról az objektív tendenciájáról van szó, amely a fizikai munkát megveti, alacsonyabb rendűnek tartja. Ez az általános szemlélet a filozófia és a tudományos megismerés sajátos felfogásában is tükröződik: „Mind a természettudomány, mind a filozófia eddig egészen elhanyagolta az ember tevékenységének befolyását gondolkodására: csak természetet egyfelől, gondolatot másfelől ismernek. De éppen a *természetnek az ember által való megváltoztatása*, nem egymagában a természet mint olyan az emberi gondolkodás leglényegesebb és legközelebbi alapzata.”

Az a tény, hogy a modern fizika a megismerő ember anyagi tevékenységét nemcsak mint az elmélet szükséges előfeltételét, hanem mint az elmélet szükséges részét fogja fel, a megismerés pusztán szemléleti felfogásának egyik *ismeretelméleti* forrását szünteti meg. A kvantummechanika megalkotói, elsősorban a koppenhágai felfogás képviselői, felismerik, hogy a mérési folyamat kvantummechanikai szerepe elméletileg tarthatatlanná teszi a hagyományos szemléletet. N. Bohr és Heisenberg munkáiban állandóan és hangsúlyozottan szerepel az a gondolat, hogy nem önmagában a természet, hanem a természethez való viszonyunk a fizika tárgya, és a lét drámájában nemcsak nézők, hanem szereplők is vagyunk. Sajátságos módon azonban ezt nem úgy fogják fel, mint a hagyományos természetszemlélet egyoldalúságának túlhaladását, hanem mint a természettudomány szemlélet megsemmisülését. Heisenberg például arról beszél, hogy a tudományos világkép természettudományos jellege megszűnt, az objektivitás elillant, a fizika tárgya nem a természet, hanem a természetre vonatkozó ismereteink.¹⁸ Sajátságos ez a felfogás, mert éppen annál a Bohrnál és Heisenbergnél találjuk meg, akik a mikrofizikai jelenségek törvényszerűségeinek a feltárásában oly zseniálisan és sikeresen alkalmazták a korrespondencia elvet.

A korrespondencia elv a klasszikus fizika és a kvantumfizika közötti összefüggés felismeréséből született meg. A kvantummechanika és a klasszikus fizika viszonyát általában az jellemzi, hogy bár a mikroobjektumok törvényszerűségei minőségileg különböznek a makrovilág törvényszerűségeitől, de még sem vezetnek a klasszikus törvényszerűségek megszüntetéséhez. A klasszikus fizika törvényeinek a megőrzése a modern fizikában általában úgy történik, hogy a modern fizika (kvantumelmélet, relativitás elmélet) törvényszerűségei a közepes dimenziókra alkalmazva átmennek a klasszikus fizika törvényszerűségeibe. N. Bohr egyik jelentős tudománytörténeti érdeme a korrespondencia elv megfogalmazása, amely, az elnyelt és kibocsátott sugárzás intenzitás-

¹⁸ W. Heisenberg: *A mai fizika világképe. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, 1967. 26. o.

viszonyainak vizsgálata alapján, feltárja a klasszikus fizika és a kvantumelmélet átmenetének egyik konkrét formáját. Bohr elvét a kísérletek igazolták, s a kvantummechanika későbbi fejlődése nemcsak megmagyarázta, hanem pontosabbá is tette.

Itt a megismerés fejlődésének arról az általános sajátosságáról van szó, hogy az új, a lényegibb ismeret, bár a régebbi, kevésbé lényeges ismeretek túlhaladása, tagadása, de nem vezet ezek egyszerű megsemmisítéséhez, hanem sajátos módon tartalmazza a „racionális magjukat”, objektív tartalmukat. A megismerés folyamatában való ez a „megszüntetve-megőrzés” annak következménye, hogy ismereteink nem csupán elménk önkényes konstrukciói, hanem olyan szubjektív termékek, amelyek objektív tartalommal bírnak. Minden kor, nemzedék, szubjektum megismerése korlátozott; képtelen átfogni, felderíteni a valóság végtelen sokrétűségét, összefüggéseit. S ebből az emberi (gyakorlati-kísérleti, elméleti) korlátozottságból adódik minden feltárt igaz ismeret objektív tartalmának a nem teljes, korlátozott volta. Bármiféle elmélet a valóság sokrétű és bonyolult jelenségeinek csak egy bizonyos korlátozott körét és csak bizonyos mélységig magyarázza, felfedve e jelenségek kör tartós, ismétlődő, lényegi és általános összefüggéseit.

A megismerés emberi (pontosabban társadalmi) korlátai azonban nem egyszer s mindenkorra adóttak. Az ember, a társadalom e korlátokat vég nélküli folyamatban állandóan áttöri, túlhaladja, és a valóságnak mind újabb, szélesebb jelenségkörét magyarázva egyre újabb, szélesebb és mélyebb objektív tartalommal rendelkező ismereteket hoz létre. Az új és régebbi ismeret közötti kapcsolat, összefüggés lényegét most szükségszerűen a különböző korlátokkal bíró objektív tartalom közötti viszony fogja meghatározni. Két ismeret viszonya, ha objektív tartalmuk határai a valóság különböző területein és mélységein húzódnak, bonyolult módon közvetett lesz, amit vagy fel sem ismernek, vagy csak a két elmélet közötti területek „feltérképezése” során ismernek fel teljesen. Ez a „feltérképezés” kiindulhat a két ismerettől független állásokból vagy egyszerűen a két ismeret elmélyítése segítségével. Mindaddig, amíg az ismeretek határai nem érintkeznek, az elméletek viszonylag közömbösek egymással; objektíve nem mondanak ellent egymásnak, nem tartalmaznak egymást, hiszen másról szólnak, bár a legkülönbözőbb ismeretelméleti és társadalmi vonatkozásban hatnak egymásra. A kvantummechanika és általában a modern tudományok éppen ismereteink elmélyülése, kiszélesedése következtében szép példái az „objektív közömbösség” megszüntetésének.

Ha a régebbi és az újabb ismeretek, ismeretrendszer a valóság azonos területeire hatolnak be, s így objektív tartalmuk metszi, érinti egymást vagy az egyik a másikon belül helyezkedik el, akkor már objektíve sem közömbösek egymás iránt. S ekkor az új elméletek fényében kirajzolódnak a régebbi elméletek korlátai, hiszen addig, míg nem értük el és nem haladtuk túl e határvonalakat, az elméletek korlátatlannak tűnnek, vagy határvonalai hipotetikus jellegűek. Ismereteink elmélyülése tehát az egyes tudományok, tudományágak közötti határok szüntelen pontosabbá tételét, megszületését vagy megszűnését eredményezi, hiszen itt nemcsak térbeli korlátokról van egyszerűen szó, hanem a valóság végtelen sokrétűségéről, sokoldalúságáról, amely rétegeknek, oldalaknak minden választóvonalát teljesen sohasem tárhatjuk fel. Ezek a határvonalak a mindkét oldalukon levő területek egyre teljesebb megismerése folyamán válnak egyre világosabbá, de e folyamat során e határok merevsége és áthatolhatatlansága is megszűnik, feltárul a határ két oldalán lezajló

„forgalom”, összefüggés. A kvantumelmélet a létrejöttével nemcsak szükségszerűen meghúzta a klasszikus fizika objektív tartalmának határait, érvényességi körét, hanem, ahogyan ezek a határok világosabbak lettek, úgy derült fény egyre inkább a kvantumelmélet és a klasszikus fizika objektív tartalma közötti összefüggésre is. Ez a fejlődés az elmélet belső szükségszerűsége, kényszerűsége következtében elkerülhetetlen; s annak következménye, hogy a kvantumelmélet által a jelenségekben feltárt lényegi viszonyok tőlünk függetlenül meghatározott viszonyban vannak a klasszikus fizika objektív tartalmával.

Ha tehát a fizikai elméleteket úgy fogjuk fel, mint amelyeknek objektív tartalmuk van, ebből szükségszerűen adódik, hogy az új elmélet nem semmisítheti meg a régebbi elméleteknek a kísérletekkel, a tapasztalatokkal igazolt objektív tartalmát. Arról van szó, hogy a megismerés emberi-társadalmi korlátainak semmilyen mértékű túlhaladása sem szüntetheti meg a valóság ilyen vagy olyan lényegi összefüggéseit, tehát nem szüntetheti meg a régebbi elméletek objektív tartalmát. Csak arról lehet szó, hogy megvilágítja ezen objektív tartalom relatív jellegét, és feltárja a mélyebb, lényegi összefüggésekhez való viszonyát. Mivel a fizika fejlődése általában a fizikai elméletek korlátainak a kibővítését jelenti, és a régebbi elmélet korlátai az új elmélet határvonalain belül húzódnak, az új fizikai elmélet általában tartalmazza a régebbi elméletet, és nem megszünteti, hanem pontosabbá teszi.

A fizikai megismerésnek ezt az általános sajátosságát nemcsak a klasszikus fizika, hanem a kvantummechanika is — s ebben Bohrnak és Heisenbergnek alapvető szerepe van — sokoldalúan igazolta. Ha mármost a fizikai világképe törvényszerűségek általánosítását jelenti, nem pedig tőlük idegen előfeltevések alapján megkonstruált világképet, akkor nem beszélhetünk a természettudományos világkép megsemmisüléséről. Azaz nem arról van szó, hogy a természetről, az objektivitásról alkotott elképzelések „elillantak”, hanem arról, hogy pontosabbak lettek. A természetnek az a felfogása tehát, amely kizárja a természetből az embert, az ember által előidézett anyagi, fizikai változásokat, csak viszonylagosan, megközelítő jelleggel helyes, mint a makrojelenségekről kialakított világkép. A mikrojelenségeknél ez a világkép már szűknek, helytelennek bizonyult, így itt is szükség van a természettudományos világkép pontosabb, mélyebb felfogására.

Bohr és Heisenberg ismeretelméleti jellegű munkáinak van bizonyos vonzó hatásuk, amely nemcsak szerzőik nagy tudományos tekintélyéből származik. Ez a népszerűség elsősorban annak következménye, hogy felvetik a fizikai törvényszerűségek alapján kialakítandó pontosabb és mélyebb tudományos világkép problémáját. S addig, amíg a fizikai törvényszerűségek nyújtotta ismeretelméleti lehetőségek között maradnak, a megismerés lényeges problémáit pozitívan oldják meg. Ezek a gondolatok azonban keverednek külső, ismeretelméleti előfeltevésekkel, amelyek azután elvezetnek az oly sokszor bírált idealista megállapításokhoz. Arról van szó, hogy amikor felvetik a kvantummechanika ismeretelméleti problémáit, a megoldásuk során nem tudnak szabadulni a kézen talált ismeretelméleti konstrukcióktól.

Ezen ismeretelméleti előfeltevések alapja az objektum és szubjektum viszonyának, az ún. pszichofizikai paralelizmus problémájának machista megoldása. Az objektum és szubjektum viszonyának a pszichofizikai paralelizmus formájában való felfogása Descartes-tól származik. Descartes-nál a világ két egymástól teljesen idegen területre vált szét, anyagi és szellemi szubsztan-

ciára. Az anyagi világ itt a fizikai világot jelenti, amelyet természeti törvényszerűségek határoznak meg, s önmagából minden isteni beavatkozás nélkül magyarázható. A szellemi pedig természettudományos módszerekkel nem tanulmányozható, az anyagi világra visszavezethetetlen, önmagában vett szubsztancia. Bár Descartes szerint a szellemi és fizikai között nincs kapcsolat, a gondolkodás és a fizikai folyamat között mégis egyértelmű megfelelésnek kell lennie („Isten nem csaphat be bennünket”). Az objektum és szubjektum viszonyának ez a felfogása, bármennyire is egyoldalú, abban a korban mégis progresszív: a természettudomány számára lehetővé teszi a természet objektív törvényszerűségeinek feltárását. Ugyanakkor annak a kifejezése is, hogy csak az anyagot (ekkor csak a fizikait) tudja a természettudomány objektív törvényszerűségei alapján magyarázni, s még nincs mód a tudati jelenségek természettudományos vizsgálatára.

Később, különösen a századfordulón, a pszichofizikai paralelizmus problémájának dualista megoldásával egyre határozottabban szembehelyezik az objektum és szubjektum merev elválasztásának szubjektivista felfogását. A pszichofizikai paralelizmus szubjektivista felfogásának első és ugyanakkor meghatározó súlyú képviselői Mach és Avenarius. Ez a felfogás, bármennyire is szemben áll az objektum és szubjektum dualista szétválasztásával, elfogadja ennek egyoldalú kérdésfeltevését. E helytelen kérdésfeltevés alapja az, hogy a megismerést csupán tiszta intellektuális folyamatnak fogják fel, elfelejtve, hogy az ismeret az ember sokoldalú tevékenységének csupán egyik mozzanata, eredménye. Így az emberi tevékenység egyik oldalát, eredményét önálló kiindulópontnak megtéve, a megismerést pusztán szubjektív tudatállapotnak fogják fel. Ebben az esetben az ismeret már nem a tárgy egyre pontosabb és bonyolultabb képmását jelenti, hanem a tárggyal semmiféle belső kapcsolatban nem levő, vele pusztán formálisan egyező jelrendszert.

Ebből az előfeltevésből pedig már eleve lehetetlen a szubjektumtól az objektumhoz eljutni. Hiszen ehhez „ki kellene ugrani” észleleteink és gondolataink köréből, ami lehetetlen, ha fenntartják az ismeretek le nem származtatható, önmagában vett meghatározottságát. S ha mégis megkísérlik a fizikai és pszichikai egyértelmű megfelelésének ismeretelméleti magyarázatát adni, akkor ez csak úgy lehetséges, ha a tárgyat, az objektumot is szubjektívnak tekintik. Akkor az ismeret már nemcsak egyszerűen pusztá tudatállapot, hanem már önmagának a tárgya is. A pszichofizikai paralelizmus machista magyarázata így az egyoldalú kérdésfeltevést nem leküzdi, hanem tovább mélyíti. Az objektum és szubjektum átmenetének, kapcsolatának problémáját az objektum megszüntetésével egyszerűen *kiiktatja*, ahelyett, hogy leveletné, megmagyarázná.

A koppenhágai iskola megalapítói, amikor a kvantummechanikai megismerés általános ismeretelméleti kérdéseit fejtegetik, nem tudnak szabadulni a pszichofizikai paralelizmus egyoldalúságát elmélyítő machista felfogástól. Általában nem fogalmazzák meg tételszerűen vizsgálódásuk kiindulópontját, számukra ezek elsősorban módszertani elvek. Mint ismeretelméleti előfeltevések pedig úgy realizálódnak, *ahogyan* az ismeretelméleti problémákat felvetik, azaz úgy, hogy megmaradnak a pszichofizikai paralelizmus machista kérdésfeltevéseinek egyoldalú keretei között. E keretekből jutnak azután el a különböző élességgel megfogalmazott pozitivista következtetésekhez. Neumann János idézett munkája most már nemcsak abból a szempontból jelentős, hogy a kvantummechanika méréselméletét a legáltalánosabb és legmélyebb formá-

jában kidolgozza, hanem abból a szempontból is, hogy a koppenhágai felfogás ismeretelméleti tételeit is a legáltalánosabb formájukban fogalmazza meg. Neumann a mérési folyamat elemzésénél a pszichofizikai paralelizmust alapvető ismeretelméleti követelménynek fogja fel, és ezt szemléletesen a következőképpen fogalmazza meg: „Hőmérsékletet akarunk mérni. Ha akarjuk, ezt a folyamatot számítással addig követhetjük, amíg megkapjuk a hőmérő higanytartálya környezetének hőmérsékletét és ekkor ezt mondhatjuk: ez a hőmérséklet hőmérő által méretett meg. Azonban a számítást továbbvihetjük, és a higanynak a statisztikus mechanikával értelmezhető tulajdonságaiból annak felmelegedését, kiterjedését és eredő hosszát kiszámíthatjuk, és akkor azt mondhatjuk, hogy: ezt a hosszat a megfigyelő látja. Még tovább menve, a fényforrást is tekintetbe véve, a fénykvantumok visszaverődését az átlátszatlan higanyszálon és a többi fénykvantumnak a megfigyelő szemébe vezető útját, valamint ezek törését a szemlencsén is meghatározva, egy képet kaphatunk a retinán, és így azt mondhatjuk, hogy: ezt a képet a megfigyelő a retináján regisztrálta. S még tovább mehetnénk, ha fiziológiai ismereteink a maiaknál pontosabbak lennének. Ekkor nyomon követhetjük az idegpályákon és az agyban azokat a folyamatokat és kémiai reakciókat, amelyek ezt a képet a retinán okozzák, végül is ezt mondhatnánk: a megfigyelő az agysejtjeinek ezen és ezen kémiai változásait észleli. Mindegy azonban, hogy milyen messze megyünk a számításban: a higanytartályig, a hőmérő skálájáig, a retináig vagy az agyvelőig, mindannyiszor ugyanezt kell mondanunk: a megfigyelő ezt és ezt észlelte. Vagyis a világot mindig két részre kell osztanunk: az egyik a vizsgált rendszer, a másik a rendszer vizsgálója. Az elsőben (legalábbis elvben) minden fizikai folyamatot tetszőleges pontossággal nyomon követhetünk, a másodikban ez értelmetlen. E két rész közti határ messzemenően önkényes, erre láttunk négy különböző lehetőséget a fenti példában; különösképpen nem kellett ebben az értelemben a megfigyelőt a tényleges megfigyelő testével azonosítani — hanem a fenti példában egyszer a hőmérőt számítottuk hozzá, míg máskor a megfigyelő idegpályáit és szemét nem számítottuk a rendszer vizsgálójához.”¹⁹

A természettudós számára alapvető az a meggyőződés, hogy az elmélet és a tapasztalás tudományos értékű megállapításai „megfelelnek” a fizikai világ tényleges folyamatainak. Ez a meggyőződés ösztönös materializmust jelent, anélkül hogy a megfelelés filozófiai magyarázatát adnák. S abban a pillanatban, amikor a természettudós megmagyarázza e megfelelést, akarva-akaratlanul valamilyen ismeretelméleti irányzat álláspontjára helyezkedik. Neumannnál pedig már a probléma megfogalmazásának módja is mutatja, hogy a koppenhágai felfogás a pszichofizikai paralelizmus dualista és szubjektivistá felfogását fogadja el. Az alapvető kiindulópont nála a szubjektív észlelésnek a fizikai környezetre való visszavezethetlensége, a tudatnak mint önmagában való, „ellenőrizhetetlen” tudatállapotnak a feltételezése. A megismerés egyértelmű függetlenítése az anyagi világtól már magában rejti a „megfelelés” szubjektivistá (machista) ismeretelméleti magyarázatát. Ha az észlelés csak szubjektív, akkor a megfelelés a megfigyelés és a megfigyelés tárgya között csak azért lehetséges, mert a megfigyelés tárgya is szubjektív.

¹⁹ Neumann János: *Mathematische Grundlagen der Quantenmechanik*. Idézi Fényes Imre—Fáy Gyula: *A kvantumelmélet és a „pszichofizikai paralelizmus”*. *Természettudományi Közöny* 1959/12. 547—548. o.

A dolog lényege tehát az, hogy már a probléma megfogalmazásánál feltételezzük azt, amit bizonyítani akarnak. Így „a vizsgált rendszer és a rendszer vizsgálója” közötti határvonal már tetszőlegesen eltolhatóvá válik, hiszen a határvonal mindkét oldalán ugyanazt a szubjektív észlelést, tapasztalást találjuk. Neumann ezeket az alapvető ismeretelméleti megfontolásokat így fogalmazza meg: „A pszichofizikai paralelizmusnak az a lényege, hogy a két rész (a vizsgált rendszer és a rendszer vizsgálója — V. A.) közti határ tetszőlegesen eltolható a tényleges megfigyelő testének belsejébe. Ezen mit sem változtat az, hogy a határt minden leírásmódnál valahol meg *kell* vonni, ha az nem üres részt határol el, vagyis, ha a tapasztalattal való összehasonlításra mód van. Mert a tapasztalat sohasem tesz, szolgáltat olyan típusú kijelentéseket, hogy egy fizikai mennyiség egy meghatározott értékkel bír, hanem csak mindig ilyeneket: egy meghatározott (szubjektív) észlelést végzett.”²⁰ A megfigyelő és a megfigyelt közötti határvonal tehát „nem üres részt” határol el, vagyis mindig a tapasztalatot választja el a tapasztalástól. Az indoklás is világos: mert a tapasztalás folyamán nem azt észleljük, hogy egy fizikai mennyiségnek milyen értéke van, hanem *csak* azt, hogy szubjektív észlelést végeztünk.

A továbbiakban Neumann megemlíti, hogy a kétféle kvantummechanikai leírás (a spontán és a mérési folyamaté) veszélyezteti a pszichofizikai paralelizmus elvét. Nagyon lényeges ezzel kapcsolatban, hogy miután Neumann néhány mondatban „eleget tett” a divatos ismeretelméletnek, ennek alapvető tételeit már nem elemzi. Ez megmutatkozik abban is, hogy a kvantummechanikát már nem a pszichofizikai paralelizmus alapvető elveivel akarja összeegyeztetni. Amikor ugyanis a pszichofizikai paralelizmus elveit alkalmazza a fizikára (hőmérsékletmérés-kvantummechanikai mérés), ezekből a feltevésekből már csak az a gondolat marad meg, hogy a tudományos leírásnak egyértelműen meg kell felelnie a valóságos fizikai folyamatoknak. Konkrét fizikai problémák vizsgálatánál számára már lényegtelen, hogy hogyan magyarázza az elmélet egyértelmű megfelelést a pszichofizikai paralelizmus, ekkor csak annak bizonyítását tekinti fontosnak, hogy a kvantummechanika is egyértelmű leírást ad. Az egyértelmű leírásnak alapvető követelménye, hogy az alapvető törvényszerűségek alapján történő számítások mindig ugyanarra az eredményre vezessenek, függetlenül attól, hogy a fizikai tárgyak kölcsönhatásában és az észlelés folyamatában milyen mélységig végezzük el őket. Egy egyszerű példával, a hőmérséklet mérésével kapcsolatban ez azt jelenti, hogy „ezt a folyamatot számításal addig követhetjük, amíg megkapjuk a hőmérő higanytartálya környezetének hőmérsékletét. Azonban a számítást továbbvihetjük, és a higanynak a statisztikus mechanikával értelmezhető tulajdonságaiból annak felmelegedését, kiterjedését és eredő hosszát kiszámíthatjuk . . . Még tovább menve, a fényforrást is tekintetbe véve, a fénykvantumok visszaverődését az átlátszatlan higanyszálon és a többi fénykvantumnak a megfigyelő szemébe vezető útját, valamint ezek törését a szemlencsén is meghatározva egy képet kaphatunk a retinán . . .”²¹ Azaz a törvényszerűségek alapján a fizikai folyamatokat tetszőleges pontossággal (legalábbis elvben) nyomom követhetjük,²² s bárhol is szakítjuk meg a számítások láncolatát, ezek a láncszemek egyértelműen kapcsolódnak egymáshoz, sem a dolgok, sem az észlelés folyamata

²⁰ Uo. 548. o.

²¹ Uo. 547—548. o.

²² Uo. 548. o.

nem tartalmaz számításba nem vehető „csodákat. Az objektív valóság jelenségei tehát egyértelműen kapcsolódnak egymáshoz, és egyértelműen meghatározóak a tudományos megfigyeléseket. A fizikai elméletek pedig akkor helyesek, ha az alapjukon végigkövethetjük ezeket az egyértelmű folyamatokat.

Neumann, amikor ismereteink egyértelműségének ezt a követelményét megfogalmazza, nem tud teljesen megszabadulni a pszichofizikai paralelizmus kérdésfeltevésétől és terminológiájától. Arról beszél, hogy „ebben az értelemben nem kellett a megfigyelőt a tényleges megfigyelő testével azonosítani — hanem a fenti példában egyszer a hőmérőt számítottuk hozzá, míg máskor a megfigyelő idegpályáit és szemét nem számítottuk a rendszer vizsgálójához.”²³ De ez a megfogalmazás is mutatja, hogy csak gondolatban számíthatjuk a hőmérőt a „tényleges” megfigyelőhöz, és csak a képzeletben beszélhetünk idegpályák és szem nélküli megfigyelésről. S ennek a gondolati eljárásnak az alapját és jogosságát nem a pszichofizikai paralelizmus machista értelmezése támasztja alá, tehát nem az, hogy a megfigyelés folyamán *ténylegesen* megszűnt volna a határvonal a megfigyelt és megfigyelő között úgy, hogy a megfigyelt is *csak* mint megfigyelés létezik. Neumannak fentebbi megjegyzése arra is rávilágít, hogy a pszichofizikai paralelizmus szubjektivistá felfogása végeredményben a gondolkodási eljárások („úgy számíthatjuk, mintha”) egyoldalú, torz kivetítése a valóságra. Ennek sokszor az a ki nem mondott, de igen erősen jelentkező törekvés az alapja, hogy a valóságot igazítsák gondolkodásunk sajátosságaihoz, s nem fordítva, gondolkodásunkat a valósághoz. A megfigyelő és megfigyelt közötti határvonalat tehát nem azért tolhatjuk el számításaink folyamán, mert a valóságban a megfigyelt rendszer feloldódott a végső kiindulópontnak elgondolt megfigyelés szubjektív folyamatában, hanem azért, mert a pszichikai mint meghatározott és mint meghatározó beleolvad a jelenségek egyetemes és kölcsönös összefüggésébe.

A kvantummechanika ezen egyetemes és kölcsönös összefüggésnek fontos oldalát tárja fel. Helyességének egyik kritériuma ezen összefüggések egyértelmű leírása, amit Neumann azonosít a pszichofizikai paralelizmussal, és így fogalmaz: „Itt áll fenn a pszichofizikai paralelizmus megsértésének veszélye, ha csak meg nem mutatjuk, hogy a határ a megfigyelt rendszer és a rendszer megfigyelője közt tetszőlegesen eltolható a fenti értelemben. Fenti példánkban az első és második eset egybevetésénél A volt a vizsgálandó rendszer, B a hőmérő, C a fény + megfigyelő; a második és harmadik eset összehasonlításánál A a vizsgálandó rendszer + hőmérő, B a fény + a megfigyelő szeme, C a megfigyelő a retinájával; a harmadik és negyedik eset összehasonlításánál A jelentett mindent, ami a megfigyelő retinájáig létezik, B a retináját és idegpályáját, valamint agyvelejét, míg C a megfigyelő absztrakt Én-jét. (Vagyis az egyik esetben A-ra 2-t kell alkalmazni, 1-et pedig A és B+C kölcsönhatására, a másik esetben viszont 2 alkalmazandó A+B-re, 1 — pedig az A+B és C közti kölcsönhatásra. (Maga C egyik esetben sem kerül a számításba.) Tulajdonképpen feladatunk mármost annak megmutatása, hogy mindkét eljárás során A-ra vonatkozóan ugyanazon kijelentések adódnak. (Ez és csakis ez tartozik mindkét esetben a világ megfigyelt részéhez.)”²⁴ Könyve V. fejezetében Neumann a kvantummechanika ezen egyértelműségének magasfokú általános bizonyítását végzi el. Neumann eközben nem tud megszabadulni a

²³ Uo.

²⁴ Uo.

pszichofizikai paralelizmus terminológiájától, s úgy fogalmazza meg eljárását, mintha ezzel a kvantummechanika és a pszichofizikai paralelizmus összeegyeztethetőségét bizonyítaná be. Valójában a kvantummechanika egyértelműségének bizonyításáról, nem pedig ezen egyértelműséget külső ismeretelméleti feltevések alapján magyarázni próbáló szubjektivista elvek bizonyításáról van szó. Neumann mint matematikus-fizikus érthetően meg sem kísérli a pszichofizikai paralelizmus alapvető ismeretelméleti tételeinek és a kvantummechanika összeegyeztetésének a bizonyítását. Ezek a tételek nála is csupán keretek, csupán azok a formák, ahogyan a kvantummechanika és a fizikai világ „megfelelésének” ösztönös materialista meggyőződését megfogalmazza, hogy azután szaktudományos módszerekkel ellenőrizze.

Annak, hogy a kvantummechanika összeegyeztethetetlen a pszichofizikai paralelizmus ismeretelméleti tételeivel, az az alapvető oka, hogy a kvantummechanika törvényszerűségeit nem lehet megfogalmazni a mérési kölcsönhatás nélkül. A megismerést így nem lehet felfogni mint önmagában zárt tudatállapotot, hanem mint az ember anyagi tevékenysége során mérőeszközei és az anyagi világ közötti kölcsönhatásának nyomán kialakuló helyzetet. S így a fizikaira visszavezethetetlen pszichikai előfeltevéséből kiinduló összes ismeretelméletek, akár megmaradnak a dualizmus álláspontján, akár machista módon „továbbfejlesztik” ezt, helytelenek, hiszen a pszichikainak (kvantummechanikai ismereteinknek) csak a fizikaival való kapcsolatában (mérés) van értelme. A klasszikus fizikával kapcsolatban a pszichofizikai paralelizmus helytelensége abból fakad, hogy bizonyos határokon belül *jogos* absztrakcióval (hogy a törvényszerűségek megfogalmazásánál az objektum és szubjektum kapcsolatától elvonatkoztatathatunk) helyettesíti az objektum és szubjektum tényleges kapcsolatát. A pontosabb kvantummechanikában a pszichofizikai paralelizmus már egy *megengedhetetlen* absztrakciót abszolutizál.

Még nyilvánvalóbbá válik az összeegyeztethetelenség, ha figyelembe vesszük, hogy a kvantummechanika megkülönbözteti a makrofizikai műszerekkel megfigyelt és nem megfigyelt folyamatokat. A Schrödinger-folyamat lényege, sajátossága éppen az, hogy minden mérési aktustól, a tapasztalástól függetlenül és főleg különböző módon létezik. A klasszikus fizikában a spontán folyamatok, bár a tapasztalástól függetlenül léteznek, de ugyanakkor nem különböznek a tapasztalt folyamatoktól. Most ez a különbözőség még jobban aláhúzza, hogy el kell ismernünk a mikroobjektumok objektív létezését mint megfigyeléseink *forrását*. Ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy ez a forrás sokkal többoldalú, mint a klasszikus fizika tárgya, s itt már azt is figyelembe kell vennünk, hogy „hogyan iszunk” e forrásból. A mikroobjektumok így a tapasztalat rendkívül gazdag lehetőségét jelentik, és mindig *többet* jelentenek, mint amennyi a mindenkori tapasztalatban valóságos. Tarthatatlan tehát az a nézőpont, amely a valóságot csak a tapasztalatra szűkíti le. A mikroobjektumok mint a tapasztalataink (méréseink) lehetőségei, bár mindig gazdagabbak, mint a róluk kialakult tapasztalataink, de ezek a bővülő tapasztalatok elegendő alapot szolgáltatnak a gondolkodás számára a mikroobjektumok egyre tökéletesebb megismeréséhez. Ennek legfőbb bizonyítéka éppen a kvantummechanika kialakulása és fejlődése.

Annak ellenére, hogy a kvantummechanika megkülönbözteti a tapasztalatban megjelenőt forrásától, és e forrást szélesebbnek fogja fel, mint magát a tapasztalatot, a koppenhágai felfogás hívei mégis igyekeznek leszűkíteni a mikroobjektumok létezését a tapasztalásra. Fényes Imre Eddington hasonló-

tára hivatkozva szemléletesen és szellemesen jellemzi ezt az eljárást. Eddington „A halász példájára hivatkozik, akinek hálója pl. a 10 cm-nél kisebb halakat a hálószemek nagy mérete folytán nem tudja kifogni. A halásznak a halak kifogására ez az egyedüli eszköze és így 'kénytelen' megállapítani, hogy 10 cm-nél kisebb halak nincsenek. Ezt Eddington jóváhagyólag és mintegy igazolásul mondja, állítván, hogy mivel a fizikus csupán sajátos eszközökkel képes megfigyelni, a szerzett ismeretek objektivitásáról le kell mondanunk. Mind a koppenhágai iskola, mind pedig a példaként idézett halász szemlélete mégis megszegi saját alapelvét, hisz olyasmiről beszél, amit 'nem tud' megfigyelni, azt állítván ti., hogy ilyesmi *nincs is*.”²⁵ Ez a felfogás tehát éppen a tapasztalásnak és a tapasztalat forrásának *különbsége* alapján tagadja ismereteink objektív forrását. Azt állítja, hogy mivel mérőeszközeink a mikroobjektumok állapotát lényegesen megváltoztatják, mindig csak a szubjektív megfigyeléstől függő lényegekről beszélhetünk. Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy bármennyire is befolyásolják a műszerek a mikrofizikai objektumok állapotát, ezek a műszerek is objektív tárgyak, és az általuk előidézett kölcsönhatások is azok. A kölcsönhatások szubjektív kiválasztása pedig — ugyanúgy, mint ahogy annak megválasztása, hogy egy tárgyat ejtóernyővel vagy anélkül engedünk-e leesni — nem szünteti meg a különböző kölcsönhatások objektivitását.

A műszerek és a mérés folyamatának lényegét nem az határozza meg, hogy a szubjektív megfigyelés eszközei, hanem az, hogy azáltal válhattak a megfigyelés eszközeivé, mert maguk is az objektív valóság tárgyainak, kölcsönhatásainak alkotó elemei. Mégpedig ilyen elemei, amelyek, bár mikroobjektumokból épülnek fel, de működésük leírásánál elhanyagolhatók a sajátos kvantumhatások, s így a klasszikus fizika törvényszerűségei alapján jellemezhetők. A mérés folyamatában műszereink felfogják a mikrofizikai hatásokat, „lefordítják” őket a makrofizika nyelvére, és így lehetővé teszik az ember számára, hogy bepillantson a mikroobjektumok és makroobjektumok kölcsönhatásának objektív természetébe és ezen keresztül a mikrojelenségek titkaiba. S a mérés folyamatának egzakt kvantummechanikai leírása már nemcsak egyszerűen a mikroobjektumon elvégzett szubjektív mérési aktust tartalmazza, hanem ennek segítségével a mikro- és makrovilág szubjektumtól független sajátosságait is. A kvantummechanika törvényeinek általános jellege csak úgy állhat fenn, ha mindazon jelenségeket leírja, amelyek a mikroobjektumok és rájuk reagálni képes makroobjektumok (klasszikus törvényszerűségek alapján leírható) kölcsönhatásának eredményeképpen létrejön, függetlenül attól, hogy a műszert és a mérési berendezést az ember hozta-e létre vagy sem. Így az a tény, hogy a műszerek „kilépnek” a szubjektum által létrehozott tárgyak köréből, a mérési kölcsönhatások objektív jellegét húzza alá. Természetesen, ha a mérési folyamatot a pszichofizikai paralelizmus kérdésfeltevése alapján, tehát abból az előfeltevésekből kiindulva magyarázzuk, hogy minden szubjektív folyamat önmagában zárt, akkor a mérési kölcsönhatásokat is eleve *csak* mint a szubjektumtól függő hatásokat tudjuk felfogni. A mérési folyamat, a műszerek hatását a mikroobjektumra — és fordítva — tehát csak úgy magyarázhatjuk meg mint a szubjektív megfigyelés által létrehozott jelenségeket, ha előzőleg már feltételezzük a bizonyítandót, azt ti., hogy szubjektív észlelésből nem lehet „kijutni” az objektumhoz.

²⁵ Fényes—Nagy: *Mikrofizika*. Gondolat, 1959. 283. o.

A kvantummechanika méréselméletét azonban a mechanikus materialista ismeretelmélet alapján nem lehet megmagyarázni. Ennek az az oka, hogy a kvantummechanika méréselmélete többek között két lényeges ponton is eltér a klasszikus fizikától. Míg a klasszikus fizikai objektum meghatározott állapotának a mért fizikai mennyiségek egy-egy meghatározott értéke felel meg, addig a mikrofizikai objektum adott „állapotát” általában a mért fizikai mennyiségek meghatározott valószínűséggel előforduló értékeinek skálája reprezentálja. A másik lényeges eltérés még különösebb. A makroobjektum állapotát a különböző mért mennyiségek meghatározott értékei *egyidejűleg* és egymás nagyságát kölcsönösen meghatározó módon határozzák meg. A mikrofizikai objektumok állapotait a fel nem cserélhető mért fizikai mennyiségek érték-skálája egyidőben csak *külön-külön*, a mérési folyamat megválasztásától függően határozza meg egyértelműen. Két fel nem cserélhető fizikai mennyiség *együttes* előfordulási valószínűsége már nem reprezentál egyértelműen egy adott mikrofizikai állapotot. A két fel nem cserélhető fizikai mennyiség mért értékeinek együttes valószínűségi eloszlása ugyanis a mérési sorrendtől függően különböző lesz. Például: az impulzus és a helykoordináta egy-egy meghatározott értéke különböző valószínűségű előfordulását kapjuk attól függően, hogy melyiket mérjük előbb. Ez annak a következménye, hogy a mérés folyamán az objektum állapota megváltozik, sajátállapotba megy át. Amíg tehát a makrofizika a mért mennyiségek értékei között meghatározott függvénykapcsolatot állapít meg, addig a kvantummechanika a mért mennyiségek értékeinek valószínűségi eloszlását határozza meg úgy, hogy ez az egyes fizikai mennyiségek statisztikája közötti egyidejű és egyértelmű kölcsönös függőséget kizárja.

Mérésfolyamatuk fenti sajátosságából következik, hogy a mikrofizika megértéséhez a klasszikus fizika fogalomrendszerét nem használhatjuk fel ellentmondásmentesen. Mint minden fogalom, a klasszikus fizika fogalmai is a valóság *egy* oldalainak, tendenciáinak a tükörképei. S ennek következtében minden fogalom az eleven valóság egyoldalú, durva megközelítése. A fogalmak önmagukban is objektívek, de az objektív valóság teljes, mindenkialdali összefüggéseit csak együttesen tükrözik vissza. Az egyre pontosabb megismerésben a fogalmak elkülönülése, merevsége mind jobban feloldódik, mind inkább fokozódik a fogalmak egymásba való átmenete, „mozgása”, hiszen éppen az a funkciójuk, hogy a valóságos mozgást, összefüggést egyre pontosabban leképezzék. A klasszikus fizika fogalomrendszerének is megvan ez a kölcsönös kapcsolata, mozgása. De magának az egész fogalomrendszernek is megvan a maga egyoldalú durva közelítő jellege. Ez abból következik, hogy a klasszikus fizika fogalomrendszere a kiterjedés nélküli diszkrét tömegpontok és a folytonos térhullámok idealizált modelljének alapján jött létre. S ha ezeket a fogalomrendszereket a mechanikus materializmus ismeretelmélete alapján értelmezzük, akkor a kétféle modell szükségképpen kizárja egymást. A mechanikus materializmus a megismerést, bár a valóság tükörképének fogja fel, de nem mint egyre pontosabban visszatükröző folyamatot. A fogalomrendszereket így a valóság egyszer s mindenkorra lezárt leképezésének tekinti. Ebből aztán adódik, hogy a valóság azonos a fogalmi rendszereinkkel, és elsikkad fogalmi-rendszereink szükségképpen egyoldalú s megközelítő jellege. A hullám- és a korpuszkula-felfogás e szemléleten állva azután hosszú és érthetően eldöntetlen harcot vív egymással abban a vonatkozásban, hogy melyik absztrakt fogalomrendszerrel lehet azonosítani a valóságot.

A kvantummechanika méréselmélete — a fentebb említett sajátossága alapján — azután végérvényesen eldöntötte az évszázados vitát úgy, hogy mindkét félnek igazat is adott, meg nem is. A természettudomány eszközeivel cáfolta meg azt a fizikai elképzelést, hogy a mikroobjektumokat (fényt) bármelyik idealizált modellel azonosítani lehetne. Ugyanakkor a matematika fogalomrendszerének segítségével a mikrofizikai jelenségeket sokkal jobban megközelítő új fogalmi rendszert dolgozott ki. Ennek alapján azután konkrét, de korlátozott fizikai igazságot osztott a kétféle modell alapján kiépített fogalomrendszernek, megmutatva azokat a határokat, amelyekben belül a valóság azonosítása a korpuszkula, illetve a térhullám absztrakt modelljével még elhanyagolható hibákat eredményez. A kvantummechanikai eljárás azonban kimondatlanul is új ismeretelméleti szemléletet tartalmazott. A fizikus számára így szükségessé vált a régi mechanikus materialista szemlélet-től való elszakadás ismeretelméleti szükségessége.

Ennek az ismeretelméleti szükségletnek a kielégítését sajátos módon nem a filozófusoktól kapják meg a fizikusok, hanem — elsősorban a kvantummechanikát létrehozó — fizikusoktól. Ebben az ismeretelméleti funkcióban is, mint ismeretes, vezető szerepe van N. Bohrnak. Bár, mint láttuk, a koppenhágai felfogás képviselői nem tudnak véglegesen szakítani machista ismeretelméleti szemléletükkel, filozófiai nézeteiket a fizikusok nagy többsége mégis szimpátiával fogadja. Ennek elsősorban nem a nagy tudományos tekintélyük az oka, hanem az, hogy a fizikusok ismeretelméleti szükségleteit, ha nem is teljesen és következetesen, de kielégítik.

N. Bohr egyik alapvető felismerése, hogy „*bármennyire is túllépik a jelenségek a klasszikus fizikai magyarázat határait, a tapasztalatok leírásának mindig klasszikus fogalmak segítségével kell történnie*”.²⁶ „A klasszikus fogalmakkal jellemzett műszereink azonban oly mértékmezavarják a mikroobjektumokat, hogy a kísérleti tapasztalatainkat nem tudjuk megszokott fogalmaink segítségével az *egyetlen zárt* oksági lánc formájában általánosítani.”²⁷

A kísérleti elrendeződéstől függően így különböző, egymással ellentétes, de zárt fizikai képrendszerek segítségével fogalmazhatjuk meg a mikrovilágról szerzett tapasztalatainkat. Ezek a modellrendszerek külön-külön (részecske, ill. hullám) egyértelműek és kizárják egymást, de egymást kiegészítve (komplementaritás) teljes képet adnak az objektumok viselkedéséről. A komplementaritás tehát azt jelenti, hogy a mikroobjektumoknak kettős arcuk van, és a mérés módjától függően mindig az egyik oldalt tapasztaljuk. Ha a helyzetét határozzuk meg, akkor az objektum a részecske oldalát mutatja, s a másik oldaláról, a hullámsajátosságokról (impulzusról) nem beszélhetünk, és fordítva.

A komplementaritás eszméjében szemléletes formában kifejeződik a fizika fogalomrendszerének megközelítő, korlátozott jellege, s az, hogy a leírásban már nem tekinthetünk el a mérőeszközök szerepétől. Ugyanakkor N. Bohr nem tud szabadulni a machista ismeretelméleti előítéleteitől, s így a komplementaritásra vonatkozó végső konklúzióvá a pozitivizmus különböző éles-ségű megfogalmazásai lesznek: a megismerés elvileg korlátozott, vannak ellenőrizhetetlen kölcsönhatások, le kell mondani az okság elvéről, a fizika materialista természetfelfogása összeomlott stb. Ismeretes, hogy N. Bohr végül is eltávolodott ezektől a szubjektivisták következtetésektől. Van azonban a koppenhágai felfogásnak egy olyan jellemzője is, hogy ismeretelméleti módszerek-

²⁶ N. Bohr: *Atomfizika és emberi megismerés*. Gondolat, 1964. 61. o.

²⁷ *Uo.* 61. o.

kel nehezíti a kvantumelmélet fejlődését. Ez szintén a pozitívizmusból következik, s abban fejeződik ki, hogy a kplementaritást a matematikai-fizikai apparátus *fizikai* magyarázatának tüntetik fel.

A kvantummechanika méréselmélete, mint minden tudományos elmélet, nem lezárt. Összefüggései, szabályai a jelenségek hatalmas mennyiségét helyesen tükrözik, de nem minden jelenséget, s maguk is mélyebb fizikai magyarázatot igényelnek. A kvantummechanika méréselméletének fogalmi rendszere helyesen tükrözi a műszer (makrojelenség) és mikroobjektum kölcsönhatásának *eredményét*. Ugyanakkor e kölcsönhatás *folyamatának*, fizikai természetének problémáit megválaszolatlanul hagyja. Ezeket a fizikai problémákat nem lehet semmiféle ismeretelmélettel megoldani, csak úgy, ha visszavezetik még alapvetőbb fizikai összefüggésekre. Minden olyan filozófiai törekvés, amely ismeretelméleti meg gondolásokkal próbálja helyettesíteni a megoldásra váró fizikai problémákat, szükségképpen nem újíthat mást, mint a *már* megoldott fizikai problémák jó vagy kevésbé jó ismétlését, megközelítését. A koppenhágai értelmezésnek is alapvető jellemzője, hogy a fizika problematikus kérdéseit ismeretelméleti feltevések alapján, nem pedig a fizika sajátos módszereivel próbálja megoldani. A kplementaritás ismeretelméleti meg gondolásai segítségével megfogalmazott fizikai összefüggések sem mások a matematikai-fizikai apparátus megismétlésénél. Mégpedig olyan megismétlései, amelyek az általánosság, a mennyiségi kapcsolatok precizitása tekintetében messze elmaradnak az absztrakt elmélet mögött. S így nem a kvantummechanika elmélete következik a kplementaritásból, hanem fordítva: a kplementaritásban szemléletes módon megfogalmazott fizikai összefüggések következnek a kvantummechanikából.

A koppenhágai értelmezéshez kapcsolódó pozitívista következtetések alapján azonban a szemléletes ismeretelméleti fejtegetések a fizikai problémák végleges megoldásainak adódnak. A pozitívista filozófia hangsúlyozza a tapasztalás, a mérés jelentőségét a tudományos megismerés számára. A pozitívizmus szerint azonban a tapasztalatok jelentősége nem abból következik, hogy az ember számára csak rajtuk *keresztül* nyilvánulnak meg a természet különböző szintű tulajdonságai, hanem abból, hogy a megismerés végső forrásai (a pszichofizikai paralelizmus machista megoldása ez). S ha egyszer a megfigyelés, a mérés „végső adottság”, akkor azok az objektumok, azok a sajátosságok, amelyek a mérés, a megfigyelés során megjelennek, egyáltalán nem is léteznek, csak maga a megjelenés, a tapasztalat létezik, a mikrofizikai tapasztalatok sajátos problémái pedig csupán a megismerés sajátosságaiból, nem pedig az e tapasztalatokat előidéző sajátos fizikai tulajdonságok további elemzése, kutatása alapján magyarázhatók. Ebből aztán már következik, hogyha feltárjuk a kvantummechanikai megismerés sajátosságait (a megfigyelési eszközök egyidejű alkalmazásának korlátait, a fogalmak komplementer jellegét, a megismerés elvi korlátai), a kvantummechanika apparátusa által szükségszerűen felmerült méretekre már választ is adtunk. Megfordul tehát a fizikai elmélet és az eredményeiből levonható ismeretelmélet viszonya. Az ismeretelméleti meg gondolások már nem egyszerűen a fizikai eredmények filozófiai általánosításai, hanem a még megoldásra váró fizikai kérdések megoldásai. A kvantummechanikai formalizmus pedig nem a mikrofizikai objektumok sajátosságainak egzakt tükrözése, hanem „a komplementer leírás mód” „megfelelő eszköze”.²⁸

²⁸ Uo. 62. o.

A kvantummechanika jelenlegi fejlődési szakaszában, amikor a kísérleti eredmények az elmélet valóban fizikai továbbfejlesztését igénylik, a kutatók szükségképpen beleütköznek a pozitivista ismeretelméleti magyarázatba. Szükségessé válik számukra a „végső” ismeretelméleti magyarázatok megsemmisítése. A koppenhágai interpretáció azonban éppen idealista következtetési (objektivitás megszűnt, elvi ellenőrizhetetlenség) alapján töltötte be a végső magyarázat szerepét. Ezen idealista következtetések elleni harc így szükségképpen összefonódik a fizikai elmélet továbbfejlesztésére irányuló törekvésekkel, amelyek természettudományos világképünket még pontosabbá tehetik.

Vinnai András

A történetiség elve a filozófiatörténetben

Haladás és reakció a filozófiában (Sándor Pál Hegel és Schelling cikkeinek a margójára) című vitacikkükben¹ Márkus György és Vajda Mihály Sándor Pál filozófiatörténeti koncepcióját bírálták, a cikkekre Sándor Pál *Módszer, haladás, érték* című írásában² válaszolt. E vitához szeretnék bizonyos általánosabb érvényű értékelési problémákhoz kapcsolódva hozzászólni.

A vita igen tanulságos, egyrészt azért, mert feltárta a marxizmus számára fontos filozófiatörténeti terület — a klasszikus német filozófiai örökség — számos tartalmi problémáját, másrészt azért, mert a marxista kritikai filozófiatörténeti tevékenységhez nélkülözhetetlen általános értékelési, módszerbeli problémákat az érdeklődés homlokterébe állította, igazolva, hogy milyen nagy megfontoltsággal kell eljárni egyes filozófusok — több vonatkozásban még valóban nem véglegesen kiforrott — marxista értékelésének a továbbfejlesztése során. E folyamat egy lépésének tekinthetjük a szóban forgó polémiát is, meggyőződésem ugyanis, hogy a felmerült kérdések még további hosszú viták tárgyát képezik majd. Igen hasznos volt, hogy mindkét fél igen részletesen kifejthette a nézeteit, így a félreértések feltehetően csökkentek, a vélemények szembenállása pedig világosabbá vált.

*

Az egyes filozófusok, filozófiai rendszerek történetileg-társadalmilag ténylegesen betöltött funkciójának feltárása és az ennek alapján való marxista filozófiatörténeti értékelésük elsőrendű fontosságú. Az egyes filozófiák objektív igazságtartalma valóban nem adekvát a ténylegesen betöltött társadalmi szerepükkel, és ezért a kettő nem azonosítható, és vizsgálatuk sem helyettesítheti egymást. E — Márkus és Vajda által kiemelt — kritikai történeti módszertani követelménnyel egyetérttek; helyesen központi helyre állítja a történetiség gondolatát, hogy ti. minden filozófiai rendszer csak mint az adott kor filozófiája, a maga tényleges történelmi funkciójában értékelhető helyesen. Amiért írásukat ezzel kapcsolatban mégis problematikusnak tartom, annak oka, hogy a szerzők épp ott nem következtetnek, ahol e módszertani elv értelmezésére, konkretizálására tesznek kísérletet.

Igy járnak el a filozófia nagysága és haladó jellege összefüggésének történelmietlen értelmezésében.

¹ *Magyar Filozófiai Szemle* 1967/6. sz.

² *Uo.* 1968/5. sz.

Márkus és Vajda nagy filozófiának azt a rendszert tekinti, amely bármely történelmi időszak objektíve lehetséges bármely alternatíváját realizálja (ez esetenként lehet a kiuttalanság alternatívája is), ugyanakkor a filozófiai rendszer nagysága és társadalmilag haladó vagy reakciós volta problémáját merően elszakítja egymástól és csak ez utóbbit köti a „reális értékekhez”: „Az . . . , hogy egy adott filozófia haladó-e vagy pedig reakciós — írják —, attól függ, hogy az általa választott alternatíva *milyen* reális értékek hordozója. Reakciós az a filozófia, amely egy adott történelmi szituáció megoldásának olyan alternatívájára épít, amely negatív értékek hordozója, ill. a lehetséges pozitív értéktartalmak minimumát valósítja meg; s az a leghaladóbb, amely a pozitív értéktartalmak maximumát megvalósító alternatívára épít. Az elmúlt korok filozófiájának történelmileg fennmaradó jelentősége éppen a történelmileg kitermelt értékek és ezek harcának *kontinuitásában* nyeri elsődleges magyarázatát.” (1103. o.)

Igy válik Nietzsche filozófiája, mivel őszintén keresi és igyekszik megválaszolni kora problémáit, és mivel nem *apologetika* (ha az volna, elfelejtené a történelem) nagy filozófiává (1103. o.), noha tartalma reakciós (hiszen a válasz, amelyet megfogalmaz, nem egyéb, mint a történelmileg pozitív értékek tagadása). Nem marad tehát kétség: Márkus és Vajda Nietzsche filozófiáját nem társadalmi hatásának újjaértékelése alapján nevezi nagyknak, hanem reakciós mivoltának elismerése mellett — és annak ellenére.

Sándor felfogásában viszont a nagy filozófia elválaszthatatlan a társadalmi haladás (meghatározott értelemben vett) fogalmától; „Az én ma is vallott meggyőződéseim szerint . . . nagy filozófia csak olyan lehet, amely saját korában tartalmában vagy hatásában a haladást-fejlődést szolgálja . . . Szerintem csak olyan filozófia lehet 'nagy', amely a történelmi fejlődés fő irányába hat.” (949. o.)

Sándor Pál joggal tiltakozik a számomra is érthetetlen kísérlet, a „nagy” érték kategória jelző minden pozitív értéktől való megfosztása ellen.

Mondhatjuk-e, a vita példájánál maradva, hogy Nietzsche filozófiai rendszere „nagy”?

Való igaz, egy történelmileg lehetséges alternatívát „kutatott”, ragadott meg „gondolatilag”, bár már e gondolatiság értékét meghatározza, hogy „. . . semmit sem értett meg a kapitalizmus gazdasági életéből, aki tehát kizárólag csak a felépítmény tüneteit figyelhette meg, írhatta le és fej ezthette ki”.³

Létezik-e azonban csak „kereső”, csak „kutató” filozófia (illetve: lehet-e egy filozófia csupán ebbeli ténykedése alapján nagy)? Nietzsche sem csupán keresett, kutatott, hanem „talált” is, mégpedig „. . . oly irányt . . . , amely a konkrét jelen és jövő felé vezet . . . Új politikai állásfoglalása a körül a gondolat körül összpontosul, hogy a fenyegető szocializmust” vissza kell szorítani és ártalmatlanná kell tenni,⁴ „. . . ez a filozófia a fő ellenség, a munkásosztály, a szocializmus támadó elhárításának a világnézete . . .”⁵

Ha a „kutatást”, a „keresést” — akár a fenti „mellékkörülményeket” is elhanyagolva — abszolutizálva előléptetjük nagy filozófiává, a *nagy filozófia objektív társadalmi funkciója iránti követelményt* és ezáltal e rang tudományos értékét is leszállítottuk, mivel mellőztük a *filozófia sokoldalú szembesítését valósággal* — csak a filozófia motívációja vonatkozásában számoltunk a valóság-

³ Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Akadémiai Kiadó, 1965. 246. o.

⁴ *Uo.* 256. o.

⁵ *Uo.* 264. o.

gal, az objektív eredmény, a tényleges hatás tekintetében viszont nem. „Osztályfelettivé” szélesítettük és ezzel *objektíve elszegényítettük*, a társadalmi haladás szempontjából közömbös kategóriává színtelenítettük a *nagy filozófia fogalmát*.

A *nagyság* és a társadalmi haladás fogalma elválaszthatatlan egységet alkot, s a társadalmi haladás hívei gondolkodásában, érzésvilágában — akár filozófiáról, akár más tudományról vagy politikáról legyen szó — elválaszthatatlanul összeforrott. Nietzsche esetében sem indokolja semmi, hogy ez alól kivételt tegyünk — filozófiája nagyságának elismerését, *éppen a társadalmi funkciója alapján*, nyugodtan meghagyhatjuk a polgári filozófiatörténetnek.

Továbbá: az „apologetika” rossz csengésű fogalmával kapcsolatban sem tekinthetünk el a filozófiák tényleges (sokoldalúan értelmezett) társadalmi funkciójától, hatásától, azaz lényegében attól, hogy a haladást védelmezik-e vagy sem. Különböző e fogalom egyfelől óhatatlanul szubjektívizálódik (leszűkül a filozófus rossz szándéka problémájára), másfelől elmosódik a lényeg, és ismét csak egyenlőségjel kerül haladó és reakciós gondolati és társadalmi struktúrák közé, de elmosódik az a tudományosság szempontjából való lényeg is, hogy egy történelmileg letűnő osztály védelme nélkülözi a valóság lényegi törvényszerű összefüggéseinek felismerését-feltárását. Ezen nem változtatnak sem találó részelemzések, sem a társadalmi valóság törvényeinek — tudományos feltárásuk és képviselőjük helyett — a megsejtése, sem a tényleges — joggal e pejoratív szóhasználatnál jelölt — apologia közvetett, bonyolult, indirekt módja. Márkus és Vajda koncepciójának az a hibája, hogy nem fordít gondot az egyes filozófiák igazságtartalma és az e filozófiák által betöltött társadalmi funkció közötti összefüggés *történelmi konkrétságára*. Ez legnyilvánvalóbban ott jelentkezik, ahol a marxista filozófia kerül szóba. „A marxizmusmal való összevetés . . . ugyanis — írják —, bár álláspontunk szerint soha és semmilyen esetben sem helyettesítheti valamely filozófia rendszer konkrét analizisét, szükséges mindazokban a korszakokban, amikor a marxizmus már létezett. Hiszen éppen azon az alapon kell megítélni valamely filozófiát, hogy milyen funkciót tölt be az adott korszakban, ennek megvilágításához viszont elengedhetetlen a kortársi filozófiákkal való kapcsolat feltárása.” (1102. o.) E megfogalmazásban a marxizmusnak éppen a többi — kortársi és nem kortársi — filozófiával szemben való specifikuma sikkad el, nevezetesen az, hogy a marxista filozófia — a filozófiatörténet vonatkozásában is — *gyökeres fordulat*, és ezzel megadja a helyes orientációt mindenekelőtt a kortársi filozófiák elbírálásához, de irányt mutat a korábbi filozófiák értékelése vonatkozásában is.

A marxista filozófia — a maga adekvát tükrözésével — megteremtette azt a *filozófiai kortendenciát, amelyben a filozófiai rendszerek igazságtartalma és pozitív társadalmi funkciója egyre kevésbé különböztet el*. A marxizmus éppen azzal, hogy gyökeresen szakít a hamis tudati tükrözés minden formájával, valamennyi — továbbra is fennmaradó vagy újonnan keletkező — filozófiára nézve *kielezi a pozitív társadalmi funkció betöltéséhez nélkülözhetetlen objektív igazságtartalom szükségességét*. Tehát sok egyéb változás mellett minőségi változást hoz a kortársi filozófiák helyzetében, funkciójában, elbírálásában. Azaz, a marxizmussal kortársi viszonyban levő irányzatok valóságos társadalmi funkciójának elbírálásakor új jelentőséget kap a „tükröződési” funkció, az igazságtartalom vonatkozása.

Ha csak annyit mondunk, hogy a kortárs a kortárssal áll szemben, vajmi kevésbé ragadtuk meg az összefüggés lényegét; gondoljunk éppen a filo-

zöfiatörténeti kérdésekben is Márkus, Vajda által és általam egyaránt — tekintélynek tartott Lukács György találó jellemzésére: „Egészen más a helyzet, mihelyt a dialektikus és történelmi materializmus lett a legyőzendő ellenfél. Itt a polgári filozófiának már nincs módjában igazi kritikát gyakorolni, sőt még polémiája tárgyát sem képes helyesen megérteni; csak azt teheti, hogy vagy a dialektika és általában a materializmus ellen eleinte nyíltan, később egyre rejtettebben polemizál, vagy pedig kísérletet tesz arra, hogy az igazi dialektikával — demagóg módon — áldialektikát helyezzen szembe.”⁶

Szemben a korábbi évtizedek dogmatikus torzításaival-abszolutizálásával természetesen nem tagadjuk egyes nem adekvát igazságtartalmú filozófiák viszonylag haladó társadalmi funkcióját. Ezek a filozófiák azonban csak részigazságokat tartalmazhatnak, és ez a hatékonyságukra, eredményességükre is rányomja bélyegét. Itt jegyezzük meg, hogy problematikusnak érezzük a másik vitapartner, Sándor Pál fejtegetéseinek azt a — Márkusék által is megkérdőjelezett — analógiáját, amelyben a kapitalizmus elleni népi mozgalmak fejlődésének a misztika-eretnekség-felkelés „szinte szabályszerű szakaszai” mintájára⁷ Marx és Engels tevékenységét ilyen második szakasznak, az „eretnekség klasszikus periódusának” tekinti. Úgy gondolom, hogy a marxizmusra mint a kapitalizmus elleni, tudományos minőségében *klasszikus* formájú tiltakozásra, mint a filozófiatörténet forradalmi változására e terminust még hasonlatul sem használhatjuk.

A kortársi filozófiák problémája után ejtsünk néhány szót a marxizmust megelőző filozófiai tanok értékeléséről. Ezek igazságtartalma, mint jól tudjuk, messze nincs arányban társadalmilag ténylegesen betöltött funkciójukkal. E hosszú korszak filozófiájának marxista értékelésében különösen nagy jelentőségű a — Márkus és Vajda által kiemelt — történelmileg ténylegesen betöltött funkció kimutatása; ezért ennek még a szerzők által *tisztán absztrakt módon történt hangsúlyozását is hasznosnak tartom*. Ugyanakkor a marxizmussal való „összevetés” lehetőségének tagadásában még e sajátos vizsgálati komplexumban sem eshetünk a végletekbe. A marxista filozófia tanításainak figyelmen kívül hagyásával a régi filozófiáknak sem a pozitív vagy negatív funkcióját, sem objektív igazságtartalmuk mértékét nem tudnók megközelíteni, megítélni; még kevésbé annak okát helyesen kimutatni, miért voltak e tanok történelmileg szükségszerűek stb. stb. Amikor tehát joggal elvetjük a marxizmus egyes tételeivel, „sok mozzanatával” (1102. o.) való primitív, történelmietlen összevetés módszerét, ugyanakkor a marxizmus alkotó módon értelmezett „bevitel” a filozófiatörténeti értékelésbe nélkülözhetetlen; e nélkül nem lehet szó objektív tudományos értékelésről, e nélkül végső fokon csak valamiféle idealista filozófiatörténetet írhatnánk.

Seres László

⁶ Uo. 240. o.

⁷ Sándor Pál: *Az idős Schelling és a fiatal Engels. Magyar Filozófiai Szemle* 1966/4. sz. 641—642. o.